

ODNOS AVSTRO-OGRSKE DO KULTURNE DEDIŠČINE MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Damjana FORTUNAT-ČERNILOGAR

prof. zgod. in soc., kustos, Goriški muzej - Tolminska muzejska zbirka, SI-5220 Tolmin, Trg maršala Tita 3

prof., di storia e sociologia, conservatore, Museo di Gorizia - Collezione museale di Tolmino, SI-5220 Tolmin, Trg maršala Tita 3

IZVLEČEK

Prispevek je nadaljevanje že objavljenega strokovnega dela v reviji Annales 5/94, ki je obravnaval italijanski odnos do kulturne dediščine med 1. svetovno vojno. Tokrat prispevek obravnava avstroogrske ukrepe in njihova prizadevanja za ohranitev kulturne dediščine na Primorskem med 1. svetovno vojno.

Ključne besede: kulturna dediščina, prva svetovna vojna, Primorska, Avstro-Ogrska

Parole chiave: patrimonio culturale, prima guerra mondiale, Litorale, Austro-ungheria

Oblikovanje avstrijske upravne oblasti na zasedenih ozemljih bi lahko razdelili na štiri obdobja:

- a) oblikovanječasne upravne oblasti pod vojaškim nadzorom novembra 1917,
 - b) načrti in pripravljajna dela vojaškega gubernija od začetka decembra,
 - c) oblikovanje upravne oblasti po navodilih sporazuma z Nemčijo 16. decembra 1917 in
 - d) organiziranje oblasti po preboju jugozahodne fronte 11. januarja 1918 in uprave s strani Borojevičevega vrhovnega poveljstva, ki je prevzelo del ozemlja že pred oblikovanjem nemške uprave, februarja 1918¹
- a) Po avstroogrski zasedbi italijanskega ozemlja je bila italijanska oblast popolnoma razbita in za vzpostavitev "normalnega" življenja je bilo nujno organizirati novo upravno, politično in sodno oblast. Zasedeno ozemlje je takoj prišlo pod poveljstvo jugozahodne fronte nadvojvoda Evgena, s sedežem v Udinah. To poveljstvo je združevalo upravni in ekonomski odsek in je imelo najvišjo oblast, medtem ko so bila poveljstva armad v svojih sodnih okoliših najvišja izvršilna in sodna oblast. Že med samim vojaškim napredovanjem so bila v glavnih okrajnih središčih ustanovljena ena za drugo. Vrhovno poveljstvo 14. nemške armade je v svojem okolišu usta-

novilo poveljstvo s številnimi lokalnimi izpostavami, katerih moč je bila enaka podobnim avstro-ogrskim. Konec novembra 1917 je bilo ustanovljeno poveljstvo 10. armade s sedežem v Bellunu. Da bi obnovila delovanje občin, so okrajna poveljstva imenovala za župane najsposobnejše domačine ali pa kar vojaške poveljnike tega kraja. Skratka, največkrat so postavili domače ljudi. To se je izkazalo za neugodno, saj so bile v resnici, ko se je stanje normaliziralo, vse občine vodene z italijanskimi strukturami. Kljub temu pa je bilo sprva njihovo delo za avstroogrske organe zadovoljivo. Prebivalci ob frontni črti in v njeni bližini so bili "pregnani" in nameščeni v bolj oddaljene centre, katerim so postali breme. Za vzdrževanje reda in javne varnosti so uporabili okrajno vojaško orožništvo (žandarmerijo). Osebe je bilo iz vrst orožnikov imperija ali pa je bilo izbrano med civilisti. Odvisni so bili od okrajnega poveljstva. Orožniki, ki so delovali ob stari avstrijski meji, so odgovarjali tudi za prehod oseb in blaga. Kar zadeva upravne ukrepe, so organi delovali v skladu z določili Haaške konvencije iz leta 1907, ki je med drugim tudi določala, kako ravnati z ljudmi na zasedenem ozemlju. Avstroogrske oblasti pa so včasih imele za zgled tudi ravnanje Italijanov ob zavzemanju njihovega ozemlja na začetku sovražnosti.

¹ Christine Horvath-Mayerhofer / italijanska inačica Arturo Toso, L'Amministrazione militare austro-ungarica nei territori italiani occupati dall'ottobre 1917 al novembre 1918, Dunaj, 1970, s. 5.

Sprejete upravne ukrepe so sproti objavljali v nemškem in italijanskem jeziku v Uradnem listu, ki je bil tiskan v Udinah.² V poveljstvo jugozahodne fronte so imenovali tudi predstavnika centralne upravne oblasti avstroogrske države, ki je deloval na račun Ministrstva za zunanje zadeve.³

b) Kar zadeva oblikovanje osrednjega vojaškega gubernija, so bile podane številne konkretne ideje. Nemci so podpirali institucijo vojaškega gubernija z mejami, ki naj bi bile čimbolj blizu fronte. Avstroogrsko vrhovno poveljstvo se je uprlo jugozahodnemu poveljstvu, s soglasjem poveljstva 14. nemške armade, da ustanovi meje gubernija in da začne delovati. V tem času se je avstroogrska vojska ustavila na Piavi. Posledica tega je bila, da se projekt vojaškega gubernija ni mogel uresničiti. Uprava na italijanskem ozemlju, zavzetem z avstroogrsko vojsko, je bila določena Borojevičevemu vrhovnemu poveljstvu.⁴

c) Z nemškim vrhovnim poveljstvom in predstavniki nemške vlade za upravljanje in ekonomično oblikovanje ozemlja so oblikovali sporazum, ki je bil podpisan na Dunaju 16. decembra 1917. Določil je točne meje ozemlja⁵ delovanja nemške uprave pod poveljstvom 14. armade in njeno sodno oblast z ozemljem pod poveljstvom jugozahodne fronte in avstrijskimi vojaškimi poveljstvi. Zasedeno ozemlje so tako sestavljali sektor soške armade, predel vrhovnega poveljstva 14. nemške armade in del ozemlja poveljstva prezidija v Bellunu. Nemške strukture so si z nadaljnjimi sporazumi zagotovile gospodarsko preskrbo.⁶

d) V začetku leta 1918 je propadlo vsako upanje za napredovanje imperialistične vojske naprej od reke Piave. Uprava na zasedenih ozemljih je naletela na težave zaradi številnih poveljstev in nejasno razmejenih kompetenc poveljstva jugozahodne fronte, okrajnih poveljstev in vojske. 11. januarja 1918 je bilo to poveljstvo ukinjeno in uprava ozemlja, kjer je le-to delovalo, je bila prenesena na Borojevičevo vrhovno poveljstvo. Tudi majhen del, ki je bil zavzet s Conradovo enoto, je postal podrejen Borojeviču. Nova uprava je bila razdeljena na tri dele: prezidij, politično skupino (sem sta sodila tudi kultura in izobraževanje) in gospodarsko skupino.⁷ Borojevičevo vrhovno poveljstvo je predstav-

ljalo največjo oblast za sodstvo, upravo in gospodarstvo. Nižja vojaška poveljstva in poveljstvo prezidija v Bellunu so bili izvršilna oblast znotraj njihovega ozemlja z vsemi upravnimi in gospodarskimi nalogami. V okrajih so imela upravno oblast prve stopnje okrajna poveljstva, ki so bila direktno podrejena Borojevičevemu vrhovnemu poveljstvu. Delovalo je 16 okrajnih poveljstev (Agordo, Auronzo, Belluno, Pieve di Cadore, Tolmezzo, Gemona, Maniago, Pordenone, San Daniele del Friuli, Spilimbergo, Čedad, San Giorgio di Nogaro, Portogruaro, San Vito al Tagliamento, Videm, Codroipo).⁸ Od januarja do novembra 1918 je prišlo do sprememb. Poveljstvo 14. nemške armade je bilo razpuščeno in 20. februarja 1918 se je Nemčija odrekla svojim pravicam, pridobljenim 16. decembra 1917. Tako je uprava 15. marca prešla pod Avstroogrsko (odslej AO).⁹

Prizadevanja in ukrepi avstroogrske spomeniške službe za ohranitev kulturne dediščine - splošno

Delovanje avstrijske spomeniške službe je na Primorskem potekalo pred vojno (o tem v revijah *Mitteilungen*) in med vojno - pred prebitjem fronte ter po njej. Avstrijski strokovnjaki so v reviji *Mitteilungen der k. k. Zentral - Kommission für Denkmalpflege* tudi po italijanskem zavzetju poročali o dediščini v Gorici, Trstu, in Kopru. Iz Primorja pa je največ poročil iz Istre - Rovinja, Poreča, Pule.¹⁰ Leta 1918 je ponovno nekoliko več poročil o delu v Gradiški, Ločniku, Tržiču, Podgori, Gorici, Ogleju pa tudi v Avčah in Kanalu.¹¹

Čeprav je bilo v začetku leta 1915 pričakovati, da bo Italija stopila iz nevtralnosti in začela naslednjo pomlad z napadom na južnih mejah Avstrije z močno vojno operacijo, je bilo za ogrožena obmejna področja potrebno popolnoma opustiti ukrepe v zvezi z zaščito premičnih in nepremičnih spomenikov. Cesarska kraljeva vlada je menila, da mora v Primorju preprečiti vse, kar bi lahko vzbujalo vtis tako doma kot v tujini, da na Dunaju računajo na italijansko kršitev miru in na obrambo jugozahodne meje. Šele z vojno napovedjo 23. maja 1915, s katero je vojno stanje že resnično obstajalo, so lahko poklicni funkcionarji državnega spomeniškega urada začeli z organiziranjem zavarovanja spomenikov in o tem prejeli nujne ukaze, v začetku seveda brez sredstev za izvajanje del.¹²

2 Ibidem, s. 8-10

3 Ibidem, s. 5-10

4 Ibidem, s. 10-12

5 Ibidem, s. 12-13

6 Ibidem, s. 12-22

7 Ibidem, s. 23-24

8 Ibidem, s. 25

9 Ibidem, s. 27

10 *Mitteilungen*, XV., Dunaj 1916/1917, št. 3/4, s. 72-73; št. 5/6, s. 111-115 in št. 9/12, s. 229-230.

11 *Mitteilungen*, XVI., Dunaj 1918, s. 39-41 in s. 98-101.

12 Dr. Anton Gnirs, *Die Denkmalpflege an der österreichischen Isonzofront in der Zeit italienischen Feldzuges 1915/18, Kunstschutz im Kriege*, Leipzig 1919, 2. del., s. 11.

Izvajanje konkretnih nalog je bilo zaupano deželnim konservatorjem, ki so imeli temu ustrezno nalogo, in sicer, da najprej ukrepajo na področjih, ki jih je prizadela vojna. Svojo dolžnost so izpolnili in opravili vse, kar je bilo v njihovi moči, saj na vojno niso bili pripravljeni. Nihče ni mislil nanjo in tako so v spomeniški službi predvsem pogrešali mobilizacijski načrt. Šele po vojnem izbruhu so na hitro sprejeli preventivne ukrepe, da bi rešili, kar je bilo možno rešiti. Vsa opravljena spomeniškovarstvena dela bi kronološko lahko razvrstili, kot sledi.

Leto 1914. Neposredno po začetku sovražnosti je ministrstvo za pouk opozorilo politične oblasti, naj nemudoma ukrepajo za zaščito ogroženih umetnin povsod tam, kjer je bila nevarnost. Deželni konservatorji v Krakovu, Splitu in Puli so prejeli od državnega urada nalogo, naj poskrbijo za zavarovanje nepremičnih in premičnih umetnin v Galiciji, Dalmaciji in Primorju. Poskrbeti so morali za zavarovanje dragocenih stavb pred obstreljevanjem, za hitro odstranjevanje nevarnosti v objektih s stanovalci in shraniti premične umetnine.

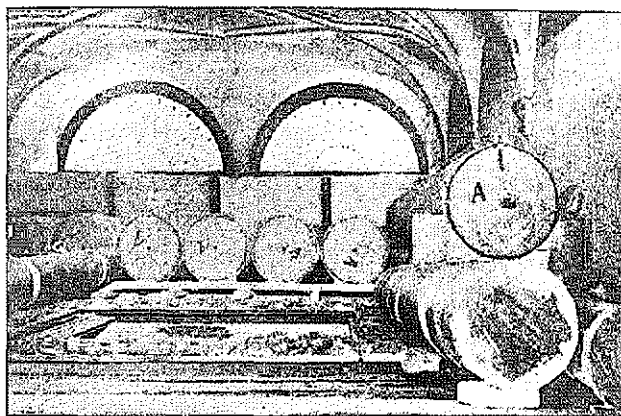
Za takšno preventivo je bilo v napadenem vojnem območju vzhodne Galicije že prepozno. Tu je prišlo do velikih izgub, tako tudi pri zbirkah, ki bi jih sicer s pravočasno zaščito lahko rešili. V zahodni Galiciji so lahko še spravili na varno vse važnejše premične umetnine. V Dalmaciji in Primorju je bila nevarnost v prvem letu vojne zaradi obstreljevanja obalnih mest, zaradi česar so dragocene umetniške dobrine spravili v ozadje ali v prostore, ki so bili varni pred bombardiranjem. Obsežna preventivna dela za zaščito posameznih stavb niso bila možna.

Pomlad 1915. Po vojni napovedi Italije je bila izvedena obsežna reševalna akcija vzdolž nove fronte v Primorju, na Koroškem in Tirolskem v zelo težkih razmerah.

Poletje 1915. Začetek del za obnovitvena dela v Galiciji. Po ugotovitvi škode in izgub je bil sestavljen obsežen program za zavarovanje in obnovo poškodovanih spomenikov z ustreznimi projekti in predračuni. Prizadevali so si, da bi preprečili raznašanje umetnin in njihovo selitev v pomembne stavbe.

Jesen 1915. Pot deželnega konservatorja Szydłowskega na avstrijsko okupirano območje v ruski Poljski. Razprave z generalnim guvernerjem v Lublinu s pomočjo organizacije za spomeniško vzdrževanje v Lublinu. Razprava z dr. Komornickim pod vodstvom Szydłowskega.

Zima 1916. Prvi prisilni odvzem zvonov. Državni urad za spomeniško varstvo je moral ugotoviti celotno stanje zvonov, da bi rešil umetnostno-zgodovinsko dragocene zvonove pred taljenjem.

Sl. 1: V kolutih shranjene velike slike iz Doževe palače v Benetkah.

Fig. 1: Grandi tele sono conservate in rotoli negli scantinati del Palazzo Ducale di Venezia.

Pomlad 1916. Zaplomba bakrenih streh kakor tudi orodij iz kositra in bakra v privatni posesti. Preventivni ukrepi za zavarovanje italijanskih spomenikov v primeru avstrijske ofenzive proti Italiji.

Poletje 1916. Pot dr. Paula Buberla v Srbijo in neko znanstveno ekspedicijo v Albanijo.

Pomlad 1917. Drugi prisilni odvzem zvonov in zaplomba orodij iz kositra v cerkveni posesti.

Jesen 1917. Prisilni odvzem orgeških piščali.

Zima 1917. Organiziranje spomeniškega varstva v Furlaniji. Zavarovanje ogroženih umetnin in reševanje premičnih umetnin.

1918. Popis in fotografski posnetki umetnin v Furlaniji.¹³

Čeprav se je sprva pričakovalo in je tudi kazalo, da bo upoštevana haaška konvencija in bo tako prizaneseno kulturnim dobrinam, je kmalu postalo jasno, da haaška določila v praksi ne pomenijo dosti. V mnogih primerih so bila dejansko tehnično in vojaško komaj uporabna. Ob začetku italijanskega vojnega pohoda je Avstrija poskušala uveljaviti določila za ohranitev svojih in sovražnih umetnin z odredbami. Tako so posamezna poveljstva čet jugozahodne armade prejela od vrhovnega poveljstva armade seznam z natančnimi lokacijskimi podatki vseh umetniško dragocenih zgradb na obeh straneh fronte, ki ga je izdelal deželni konservator Anton Gnirs. Prepovedali so njihovo obstreljevanje, priporočili, naj preprečijo boje v njihovi bližini in naj ob zasedbi teh objektov ne uporabljajo v vojaške namene, ampak naj izvedejo preventivno zaščitne ukrepe. Pred ofenzivami v letih 1916 in 1917 so bili ti sezname razširjeni na predvidena italijanska vojna območja. Razen tega je

13 Max Dvorak, Einrichtungen des Kunstschutzes in Österreich, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919, 2. del, s. 1-2.

bil pri vsakem regimentu od najvišjega poveljstva določen oficir, katerega naloga je bila poskrbeti za takojšnje zapiranje in nadziranje cerkva, palač, muzejev oz. za hrambo posameznih predmetov. Ti ukrepi sicer niso imeli povsod zaželjenega uspeha. Najhujši kršilci teh določil so bile letalske sile. Takoj ob začetku vojne so Italijani z letalskimi bombami spremenili v ruševine Dom v Gorici, najvažnejšo stavbno umetnino mesta. Pozneje so močno poškodovali tudi areno v Pulji, najvažnejšo pričo rimske kulture v Istri. Avstrijski letalci so bombardirali Benetke, kar ni ostalo neopazeno niti pri avstrijskih intelektualcih. Avstrijski državni urad za umetnine je 14. marca 1918 naslovil na najvišjega poveljnika jugozahodne fronte prošnjo, v kateri je bilo zapisano: "Akademija znanosti in kolegij profesorjev na univerzi v Lembergu je poslala priloženi telegram na centralno komisijo z rotečo prošnjo, da uveljavi svoj vpliv v tem smislu, da se nadaljnja rušenja, kakršno je bilo ob zadnjem bombnem napadu na Benetke, v bodoče opusti. Čeprav ne sodi v pristojnost centralne komisije skrbeti za stanje in ohranjanje umetnin zunaj Avstrije in v področjih, ki so jih zasedle avstrijsko-madžarske čete, se čuti glede na klic na pomoč vendar dolžna sporočiti Vaši cesarski in kraljevi Visokosti v zvezi z vznemirljivimi sporočili, da bi morebitne take ponovitve hudo ogrožale ugled Avstrije v svetu. ... Umetnost seže skozi stoletja, razveseljuje svoje prijatelje in znanstvenike in daje nove spodbude umetnikom za ustvarjanje ter pomeni duhovno bogastvo našega kulturnega življenja."¹⁴ Benetk sicer niso več obstajali, Trst pa je bil še naprej tarča napadov.

Ko se je 24. oktobra 1917 začela uspešna ofenziva zoper Italijo, je bila največja skrb ohraniti umetnostnozgodovinsko dediščino. Avstrijski centralni komisiji za spomeniško varstvo je uspelo ustanoviti komisijo strokovnjakov, ki je organizirala varovanje umetnin na zasedenih območjih.¹⁵ Člani so bili izbrani na predlog univerzitetnega profesorja Dr. Maxa Dvoráka. Direktor odseka za zaščito umetnin pa je bil Dr. Hans Tietze.¹⁶ V območju delovanja soške armade sta poleg že omenjenega dr. Tietza delovala še poročnik dr. Oskar Oberwaldner in dr. R. von Kutschera. Pomagali so jim pripadniki cesarsko-kraljeve komisije zavoda za spomenike, vladni svetovalec prof. Cuir, prof. Karl Holey in dr. Paul Ruberl ter na povabilo madžarskega ministrstva

za javno izobrazbo dr. Antaf.¹⁷ Komisija, ki je bila sestavljena iz oficirjev in slučajno izbranih uradnikov centralne komisije, je bila podrejena upravnemu oddelku poveljstva za jugozahodno fronto oziroma pozneje armadnemu poveljniku Svetozarju Boroeviču von Bojna.¹⁸ Naloga te skupine je bila spremljati obstoječe stanje dediščine, ugotoviti morebitno škodo in v nujnih primerih tudi restavrirati in preprečevati uničevanja ali kraje. Prepoved prilaščanja dediščine je sprva veljala samo za vojsko, nato pa se je razširila tudi na civilno prebivalstvo, ki je po lastni presoji odnašalo umetnine v Avstro-Ogrsko, kjer so jih prodali ali pa obdržali zase.¹⁹ Za enake namene je bila komisiji dodeljena nemška skupina za umetnost. Nemški eksperti, poveljnik dr. Walter Mannowsky (umetnostni zgodovinar), poročnik dr. Graeff (umetnostni zgodovinar) in poročnik Prof. Kurz (arhitekti), so delovali od Pordenona do Conegliana, na območju Belluno - Avronzo - Tolmezzo pa poročniki ing. A. J. Quiquerez, prof. Tomaseth in dr. Franz Ottmann. Za področje knjižnic in arhivov so Nemci v Udinah določili poročnika dr. von Bürkla (umetnostni zgodovinar), dr. Eberta ter dr. Hessla (oba izvedenca za knjižnice in arhive), Avstrijci pa knjižničarja dr. Wolkana.²⁰ Celotna organizacija je bila v upravni delitvi priključena in podrejena najvišjemu vodstvu v Berlinu (svetnik g. Falke). Z avstrijsko - madžarsko - nemško umetniško skupino so določili osrednje naloge. Eden izmed skupnih centrov pa je bila občinska knjižnica (Biblioteca Comunale) v Udinah.

Po prvem ogledu na terenu je bilo ugotovljeno, da so bile vrednejše premičnine, predvsem tiste v privatni lasti, že v večji meri odpeljane v notranjost italijanskega polotoka. Italijansko odstranjevanje umetnin se je pričelo že leta 1915, nadaljevalo med avstroogrsko ofenzivo leta 1916 in 1917 in celo med zadnjo ofenzivo, zadnje dni oktobra in prve dni novembra istega leta.²¹ Ker italijanske oblasti ob evakuaciji umetnin v notranjost Italije niso vedno izdajale potrdil, so člani nemške skupine za varovanje umetnin izdajali dvojna potrdila oziroma pisne izjave o odstranitvi premičnin s strani italijanskih oblasti, tako tudi za predmete, za katere se ni vedelo, ali so bili odneseni legalno ali ne.²² V nekem navodilu armadnega poveljstva je bilo zapisano: "Kjer se pojavljajo privatne zbiralske težnje ali pa se pojavljajo posebni materialni interesi, je potrebno najstrožje ukre-

14 Max Dvorak..., s. 3-4.

15 Hans Tietze, *Osterreichischer Kunstschutze in Italien, Kunstschutz im Kriege*, Leipzig 1919, 2. del, s. 50.

16 Christine Horvat-Mayerhofer, *L'Amministrazione...*, s. 78.

17 Ibidem, s. 80.

18 Hans Tietze, *Osterreichischer...*, s. 50.

19 Christine Horvat-Mayerhofer, *L'Amministrazione...*, s. 78.

20 Ibidem, s. 80. O članih in delovanju nemške skupine glej tudi Walter Mannowsky, *Deutscher Kunst- und Denkmalschutz im besetzten gebiet Italiens 1917-1918, Kunstschutz im Kriege*, 2. del, Leipzig 1919, s. 39-49.

21 Christine..., *L'Amministrazione...*, s. 79.

22 Ibidem, s. 81.

pati. Nobeno delo umetnosti in znanosti ne sme biti brez nuje uničeno, in nobeno ne sme biti odstranjeno brez izrecnega pismenega dovoljenja.²³ Ostale dobrine je skupina za zaščito sistematično popisala, jih zbrala in spravila na varno. Vse, kar je bilo po ukazu vojaške uprave zaseženo kot povračilni ukrep, je moralo biti razvidno iz dokumentov in varovano na Dunaju v vojaškem muzeju zaradi vračila po vojni.²⁴

Delo nemške in avstrijske skupine je potekalo skupaj brez trenj. Kljub temu rezultat ni povsem ustrezal željam. Notranje težave spomeniškega varstva v Italiji so se kazale kot posledica številnih dejstev:

1. Napredovanje po skorajda dve leti in pol trajajoči pozicijski vojni je potekalo s presenetljivo hitrostjo. Zavzeto je bilo več tisoč kvadratnih kilometrov ozemlja, in delo organizacij za zaščito kulturnih dobrin ni moglo biti učinkovito.²⁵
2. Vojaško napredovanje se je zgodilo v času, ko je bila gospodarska stiska v zaledju zelo huda. Zaradi tega je bila tudi večja poželjivost po vseh dobrinah. To je seveda pretreslo poštene poglede mnogih pripadnikov armade in v določenem smislu disciplino.
3. Kot neugodna okoliščina za zavarovanje umetniške posesti se je izkazal pobeg bogatejšega dela prebivalstva. Tako je pripadlo vojski več objektov v čuvanje. Doma ostalemu civilnemu prebivalstvu pa je to dalo mnogokrat tudi povod in možnost, da si lahko v obstoječem neredu brez škode zadrži dobrine. Tudi odhod odgovornih oseb za javno posest umetniške vrednosti je bil usoden.

Te tri okoliščine so negativno vplivale na začetni položaj umetniškega varstva. Obe skupini za zavarovanje umetnin sta bili ob začetku dela v daleč slabšem položaju od npr. tistega, ko so Italijani zasedli območje v Avstriji. Ta območja so obsegala majhen vojaško očiščen trak, ki se je postopoma po koščkih večal in ki jih je obstoječa organizacija za umetniško zaščito lahko takoj zajela. Italijanski odnos je bil tudi drugačen, saj so se videli v deželi, ki so jo hoteli zadržati in so hkrati v njo vključili svojo upravo. Skupina za umetniško zaščito je ob začetku delovanja ugotovila, da je bilo žrtvovanih že veliko umetniških dobrin. V nadaljevanju so se tudi druge okoliščine izkazale kot slabe:

1. Komplicirana deželna uprava. Ker je spadala umetnost k "paritetnim" zadevam, to pomeni, da je bilo potrebno vsako zadevno vprašanje predložiti avstrijsko - madžarsko - nemškimi oblastem, se je iz tega izcimilo zelo zapleteno poslovanje. To je preprečevalo hitro in samostojno sklepanje. Vsak posamezni primer je bilo potrebno predložiti najvišji in-

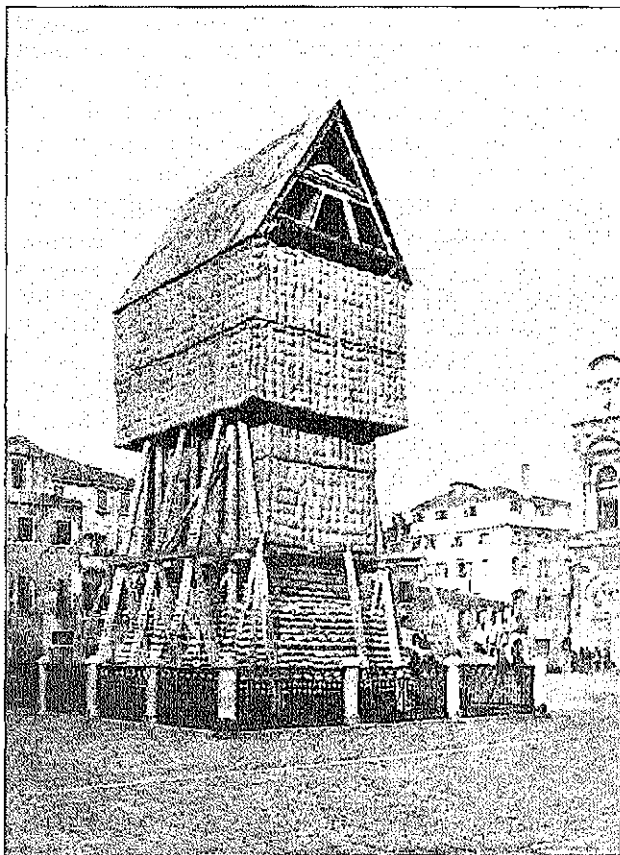
stanci vojske.

2. Očitno je bilo pomanjkanje transportnih sredstev. Tako je bilo ovirano potovanje po deželi in izvajanje načrtovanih reševalnih akcij.
3. Podrejene vojaške oblasti za delo skupin za umetniško zaščito pogosto niso imele ustreznega razumevanja.²⁶

Ne smemo tudi pozabiti, da je bila Avstro-Ogrska takorekoč pred razsulom in tudi morala ljudi je bila na psu.

Kljub vsem tem oviram pa je bila izvedena umetniška zaščita zadovoljiva. Resnična umetniška dela, izjeme so povsem neznatne, niso bila poškodovana.

Posebno težko je bilo z muzeji. Tu si je bilo nemogoče ustvariti sliko o stanju odpeljanega in preostalega. Vsi uradniki in nadzorniki so odšli. Za razliko od avstrijskega državnega muzeja v Ogleju, katerega

Sl. 2: Zaščita spomenika Colleone v Benetkah.
Fig. 2: Protezione del Monumento a Colleone a Venezia.

23 Max Dvorak, ..., s. 9.

24 Ibidem, s. 79.

25 Hans Tietze, Osterreichischer ..., s. 50.

26 Ibidem, s. 51.

direktor je skrbel za njemu zaupane zaklade ves čas italijanske invazije, je bil v teh muzejih nered. Skupina za umetniško zaščito je najprej poskušala ugotoviti stanje izgub in vsega obstoječega in dediščino so najprej popisali.

Pregledali so tudi privatne zbirke, knjižnice in arhive. Velike privatne knjižnice so bile zaprte. Težko je bilo ugotoviti stanje objektov v privatni lasti. Veliko hiš in gradov je bilo zapuščenih. Umetniška skupina je te objekte obiskala in zbrala umetnine, da bi jih spravila na varno. Podobno so ravnali s knjižnicami in arhivi. Knjižnice so inventarizirali in odpravili na Dunaj. Reševali so tudi manjše zbirke knjig v privatni lasti.²⁷ Reševanje umetnin ter knjižnic in arhivov je potekalo z izpolnjevanjem nemškega navodila visoke komande. Nemška uredba iz decembra 1917 je prepovedovala izvoz umetnin, in druga, datirana 8. februarja 1918, je prepovedovala nakup umetnin. Tudi pri legalni prodaji umetnin so bile dane v presojo pri enem od umetniških izvedencev. Izvedenec je imel navodilo, da mora paziti: 1. da javni predmeti niso odtujeni lastnikom; 2. da nobeden predmet ni tako pomemben, da bi bil njegov prevoz kulturna izguba za deželo; 3. da je neoporečnost nakupa dokazana s prodajalčevim potrdilom o prodaji in potrditvijo italijanskih občinskih predstojnikov. V ta namen so na stari meji izvajali kontrolo.²⁸

Cerkve so se v glavnem same zavarovale. Tatvine so se pojavile največkrat v prvih dneh in sprva so bili plen vosek, denarni dar, cerkveno perilo, neumetniški predmeti. Izjeme pa so neznatne, poleg tega so postale take tatvine predmet resnih preiskav. Toda pod pritiskom gospodarskega pomanjkanja v zaledju so utrpeli škodo tudi cerkve, in te ni bilo možno preprečiti.

Kot sem že omenila, je 8. februarja 1918 Borojevičevo vrhovno poveljstvo objavilo ukaz, ki je prepovedal trgovanje z vrednimi predmeti oziroma ga je dopustil le z dovoljenjem vrhovnega poveljstva za tiste predmete, ki so bili v privatni lasti že pred 1. oktobrom 1917. Za kršitve je bila določena denarna kazen v višini 100.000 lir ali zaporna kazen do enega leta. Vojaško poveljstvo je spomeniškim vzdrževalcem v Italiji ponaročilo organov za spomeniško varstvo izdalo sledeča navodila:

"Instrukcije za umetnostne strokovnjake, ki jim je bilo zaupano spomeniško varstvo na zasedenih območjih.

1. Spomeniki umetnosti in znanosti se ne smejo odstranjevati brez pismenega ukaza vojaškega poveljstva.
2. Seznam. Umetnostni strokovnjaki morajo vpisati v seznam posamezne umetnostne spomenike in umetniške predmete z dodeljenega delovnega področja.

Vsebuje naj:

a) opis umetniškega dela, b) lokacijo, c) lastnika, s podatkom, ali je ta oziroma odgovorni varovalec prisoten ali je pobegnil, d) podatek, ali je umetniško delo dovolj zavarovano in ali je potrebno specialno varovanje oziroma reševanje in iz katerega razloga je bilo to nujno opravljeno, e) v primeru reševanja kraj hrambe in potrdilo o prejemu morebitnega prevzemnika.

3. Ravnanje z umetniškimi deli. Pri nepremičnih umetniških delih je potrebno zapisniško ugotoviti, ali so povsem nepoškodovani ali poškodovani. Poškodbe je po možnosti po ugotovitvi vzroka ali poškodovalca treba popisati na samem kraju, zapisnik pa morajo podpisati zanesljivi domačini.

V primeru, da so videti popravila stavb umetniške ali zgodovinske vrednosti tudi ob danih težkih razmerah lahko rešljiva in bi bilo možno z izvajanjem popravil siceršnji propad teh stavb preprečiti, je dolžnost umetnostnih izvedencev predložiti dejansko stanje s predlogom o načinu in sredstvih za izvajanje popravil.

Premična umetniška dela, ki jih zaradi odstranitve ali okvar na sedanjem mestu ni več možno pustiti, ne da bi jih lahko vrnili hkrati njihovim lastnikom oziroma da bi jih po njihovih željah spravili na varno, je potrebno reševati v bližini njihove dosedanje lokacije.

Reševanje je potrebno opraviti tako, da se umetniška dela najprej predajo sorodnikom ali upraviteljem dosedanjih lastnikov umetnin, zatem občini, župnijskemu uradu ali stalni krajevni vojaški oblasti, in šele, če tudi teh ni, v bližini umetniških del stanujočim uglednim in zanesljivim osebam. Za izdajo mora biti izdano potrdilo, v katerem mora biti natančno opisano, komu je dano umetniško delo v varovanje. Potrdilo o prejemu je bistven del k ad 2 seznamu (točka e).

Samo v primeru, če nakazana rešitev ne zagotavlja zadostne varnosti za ohranitev umetniškega dela ali zaščito odsotnega lastnika, se lahko zahteva, posebno za zelo dragocena umetniška dela, da se jih reši in shrani v Udinah v mestni knjižnici ali v cerkvi sv. Antona pri poveljstvu vojske. Ob nevarnosti zaradi zamude se dokončno reševanje umetniškega dela lahko opravi tudi brez predhodne odobritve armadnega poveljstva na lastno odgovornost umetniškega izvedenca. Ta mora o tem obvestiti krajevno vojaško oblast. Vendar je v takem primeru potrebno dobiti naknadno odobritev od armadnega poveljstva z utemeljitvijo o nujnosti takojšnjega reševanja.

4. Raziškave umetniških izvedencev se raztezajo tudi na vsa v literaturi ali specialnih vodnikih itd. znana,

²⁷ Ibidem, s. 53.

²⁸ Ibidem, s. 57-58.

izstopajoča umetniška dela zasedenega območja, ki jih ta čas ni mogoče najti. Opraviti je potrebno zapisnik s pomočjo prič, potrditev občinskih predstojnikov, duhovnikov itd., kolikor je možno ugotoviti na tak način, kam in na čigavo pobudo so bila zadevna umetniška dela odpravljena.

5. Posamezna javljanja, naročila in povpraševanja umetniških izvedencev je potrebno predložiti vojaškemu poveljstvu (upravni oddelek) oz. nemškemu zastopstvu v zasedeni Italiji, od koder sledijo nujne odločitve.
6. Umetniški izvedenci so dolžni mesečno, in sicer najkasneje do 4. vsak mesec, poslati po določilih in krajih urejene sezname in poročila vojaškemu poveljstvu oziroma nemškemu zastopstvu v zasedeni Italiji. Te sezname in poročila zbira, obdela in shrani na skupnem delovnem mestu knjižnica v Udinah. Tam so na voljo vsakemu umetniškemu izvedencu, in sicer na vpogled in uporabo kot pomoč za nadaljnje delo.

Na sedežu vojaškega poveljstva in nemškega zastopstva zaposleni umetniški izvedenci predložijo svojemu nadrejenemu službenemu mestu vsakokrat po preteku dveh mesecev skupno poročilo o celotnem delu vseh referentov za umetnost za tisti čas, za katerega poročilo je treba priložiti prepise seznamov vseh v tem času popisanih umetniških del kakor tudi tistih del, ki so bila na pobudo organov shranjena v Udinah ali kje drugje. Ta poročila, in sicer tista od avstrijskomadžarskih umetniških izvedencev kakor tista od nemškega zastopstva, se zberejo najkasneje do 7. zadevnega meseca na vojaškem poveljstvu (politična skupina) in predložijo armadnemu vrhovnemu poveljstvu.

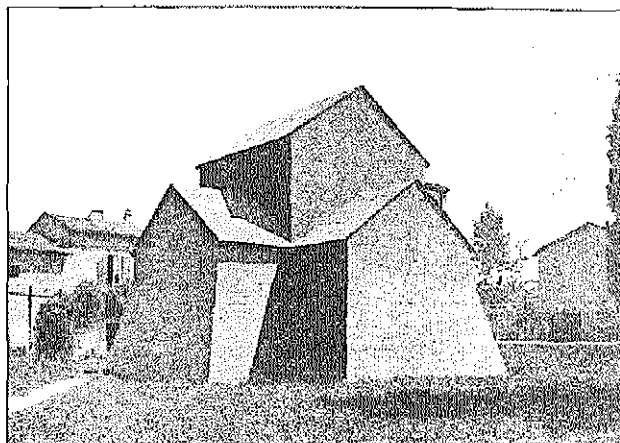
7. Umetniški izvedenci prejmejo od vojaškega poveljstva izkaznice, s katerimi so pooblaščen potovati na zasedena območja, pregledovati, popisovati umetniške spomenike, reševati in jih po potrebi transportirati.

Posamezna poveljstva in oblasti naj tem umetniškim izvedencem, ki se legitimirajo, pomagajo, kolikor je možno.

Prejmejo vsi umetniški izvedenci na posameznih poveljstvih...

Udine, v februarju 1918 Borojevič F.²⁹

Pravočasno reševanje se je povsod izkazalo kot najboljši varstveni ukrep. To je tudi prispevalo k temu, da se v vsej zahodni Galiciji in na celotnem jugu prejšnje monarhije ni zgodila nobena večja škoda na premičnih umetninah. Isto velja za okupirano območje v Italiji. Zgradbe bi brez preventivnih ukrepov utrpele

Sl. 3: Zaščita mavzoleja Galla Placidia v Ravenni.

Fig. 3: Protezione del mausoleo a Galla Placidia a Ravenna.

večjo škodo. Marsikatera umetnina, za katero se je smatralo, da je izgubljena, je bila z velikim trudom rešena, pri čemer pa se niso delale razlike med "sovražno" in lastno umetniško posestjo.

V notranjosti države je bilo opravljeno mnogo uspešnega dela. Uspeh seveda ni bil povsod takšen, kot je bilo zaželeno, kar je bilo posledica različnih vzrokov, ki sem jih že navedla. Kot prvi je bilo vsekakor tudi dejstvo, da stara Avstrija ni imela nobenega zakona o zaščiti kulturnih dobrin. Avstrijska spomeniška služba se je zavedala, da nujno potrebujejo spomeniškovarstveni zakon in splošen spomeniški inventar. Na to je opozarjal že večkrat omenjeni Ugo Ojetti, ki je bil z ukazom vrhovnega poveljstva 21. julija 1915 imenovan in zadolžen, da poskrbi za kulturno dediščino na ogroženem območju.

To se je maščevalo tudi v tej vojni. O nujno potrebnih ukrepih, ki bi jih na zakonski osnovi lahko enostavno določili, se je odločalo na dolgotrajnih razpravah, in marsikdaj so bile take razprave zaradi nerazumevanja lokalnih dejavnikov povsem brezplodne. Zato so se konservatorji tudi med vojno trudili sprejeti zakon o spomeniškem varstvu, kar pa je naletelo na politične težave.

Kljub vsem naporom konservatorjev, da bi zavarovali dragocene zgradbe v vojnih conah, je prišlo do razdejanj tako v Belgiji in Franciji kot v "kraju smrti" ob Soči. Izkazalo se je, da so bila na območjih, kjer so potekali najhujši boji, vsa prizadevanja zavarovati spomenike zelo nemočna. Težko si je predstavljati reševanje spomenikov na območjih, kjer se je bojevalo tedensko, mesečno, letno z vsemi sodobnimi tehničnimi sredstvi. Dejstvo je, da napadajoča vojska poruši vedno

29 Max Dvorak, ..., s. 7-8.

več kot vojska, ki se brani, in Italijani so ob napadu ravno tako razstreljevali mesta, cerkve in gradove kakor Nemci na zahodu, in nič drugače ni bilo, ko so tam zavezniki in na jugu Avstrijci poskušali zavzeti izgubljena območja.³⁰

V času vojne so bili poškodovani ali povsem uničeni številni kulturni spomeniki. Ko umetnine niso bile v direktni nevarnosti bombardiranja, so člani skupine skušali predvsem poskrbeti za njihovo preventivno zavarovanje z zasilnimi ukrepi, da bi lažje dočakale ugodnejše dni. Najbolj so bile ogrožene slike in kvalitetna oprema. Predvsem težko je bilo za člane skupine ubraniti spomeniške objekte pred nepravilnim ravnanjem vojaških enot.

Nemški strokovnjak Dr. Otto Grantoff je v svojem članku zapisal: "...Naša organizacija za varstvo umetnin za pregled nad javnim in zasebnim lastništvom umetnin na vojnem območju zagotovo ni delovala brez napak. Pojavila so se plenjenja. Ne samo naši sovražniki, tudi mi se nujno zanimamo, da se pojasnijo po možnosti vse tatvine in plenjenja. Milijske vojske niso brez nečistih elementov, vojske niso sestavljene samo iz poklicnih vojakov, temveč iz vseh ljudskih slojev, ne morejo biti brez elementov, ki počenjajo protipravna dejanja."³¹

Izvedene spomeniškovarstvene akcije na kulturni dediščini na jugozahodni fronti

Neposredno po začetku vojne od strani ministrstev ni bilo nobenih ovir več. Na deželnega konservatorja za Primorje se je končno lahko prenesla odgovornost za organizacijo enotno vodene službe za spomeniško varstvo v okviru avstrijske centralne komisije za vzdrževanje spomenikov. Ta organizacija je v nastalih vojnih razmerah morala poskrbeti za izvajanje naslednjih nalog:

1. zaščitni ukrepi za zgradbe s spomeniško vrednostjo na vojnem območju.
2. zbiranje premičnih spomenikov, ki imajo umetniško in starinsko vrednost tako v cerkveni kakor javni posesti (v prvi vrsti nezastraženi, nezadostno shranjeni predmeti, potem umetniška dela, ki so bila v nevarnosti zaradi splošnega vojnega položaja); prevoz posameznih predmetov na kako ljubljansko zbirno mesto; pakiranje predmetov in nadaljnji prevoz na ustrezna zbirna mesta v Gradec in na Dunaj;
3. zaščita in hitro restavriranje zaradi vojne poškodovanih zgradb s spomeniško vrednostjo.

V teh treh točkah je bil zajet splošni program spomeniškega varstva na jugozahodni fronti. Ob koncu maja 1915 je bilo pri centralni komisiji za vzdrževanje spomenikov na Dunaju posvetovanje o izvajanju ukre-

pov, določenih v tem programu. Vendar za te ukrepe cesarsko kraljevo vojno ministrstvo ni pokazalo nobenega zanimanja. Bilo je nezainteresirano za vzdrževanje spomenikov na jugozahodnem vojnem prizorišču.³²

Centralna komisija je poslala deželnega konservatorja dr. Antona Gnirsa na cesarsko kraljevo poveljstvo za jugozahodno fronto v Mariboru, ki naj bi se odločilo za ustanovitev nujno potrebne službe za spomeniško varstvo na omenjenem vojnem območju. Tudi najvišji poveljnik nadvojvoda Eugen je za to pokazal popolno razumevanje. Toda podrejena poveljstva so se obnašala drugače in ob prejemu nekega vojaškega ukaza so popolnoma odklonila vojaško organizirano spomeniško službo. Po njihovem mnenju naj bi to bila zadeva, ki sodi v civilno službo. V praksi je to predstavljalo največjo oviro, ker je bilo nemogoče vsako uradno ravnanje nevojaške osebe v zaprtem vojaškem območju. Naposled pa je bil le dosežen ukaz o izvajanju 1. točke programa operativnega poveljstva. Ta ukaz je obetal kar se da možno prizanašanje objektom s spomeniško vrednostjo. Zato je bil za soško fronto in Koroško izdelan topografski seznam vseh krajev s posebnimi situacijskimi podatki, ki so obsegali posamezne zgradbe s spomeniško vrednostjo ali zgradbe, ki so hranile umetnine. Ti topografski sezname so bili natisnjeni v priročni obliki in razposlani na vsa nižja poveljstva s posebnim ukazom, da se objektom v seznamu prizanese, posebno ob uporabi težkega topništva. Po teh ukazih se je avstrijsko topništvo, koliko je bilo možno, tudi ravnilo.³³

Prva velika naloga, ki je bila dana avstrijski spomeniški službi, je bila zbiranje premičnih umetnin na soškem območju in njih shranjevanje v ustreznih muzejskih ustanovah izven vojnega območja. Težave, ki so se v zvezi s tem pojavljale, niso bile nepomembne, zlasti pomanjkanje transportnih sredstev.

Samo za najbolj izpostavljeni arheološki muzej v Ogleju je bilo že v velikonočnih dneh 1915 leta poskrbljeno, da so bili najdragocenejši predmeti drobne umetne obrti zapakirani, odpeljani na Dunaj in dani v upravo ministrstvu za kulturo in pouk. Ukrepi so bili ob predpostavki, da se lahko Oglej kot morebiti prvo napadeno mesto spremeni v vojno prizorišče, nujen.

Nadalje malo pred izbruhom vojne se je deželni konservator dogovoril s škofovskim ordinariatom v Gorici in Trstu, da so pooblastili cerkvene uprave za zavarovanje njim zaupane cerkvene opreme, ki je imela umetniško in starinsko vrednost in bi lahko bila izpostavljena nevarnostim nočnega napada. Iz podružničnih cerkva, kapelic itd. naj bi zbrali cerkvene dobrine in jih dali v posest ustrezni župnijski cerkvi, kjer bi imel nad

30 Ibidem, s. 10.

31 Dr. Otto Grantoff, Die Denkmalpflege im Urteil des Auslandes, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919, 1. del, s. 120.

32 Dr. A. Gnirs, Die Denkmalpflege..., s. 13.

33 Ibidem, s. 14.

vsem tem nadzor župnijski upravitelj. S tem bi se že začela predpriprava za poznejša reševalno shranjevalna dela. Kakor pa se je pozneje izkazalo, so bila ta navodila največkrat napačno interpretirana. S cerkvene strani podvzeti ukrepi niso bili vedno uspešni zaradi neprimerne organizacije in neznanja, kako ravnati z umetniškimi predmeti. Cerkevni predstojniki so namreč razumeli škofijsko naročilo tako, da je potrebno ves umetniški inventar zakopati. Tako je bil marsikateri predmet zazidan, skrit v vlažni obokani grobnici, zakopan v gozd ali pa oddan v hrambo privatni osebi, ki ga je lahko spet odnesla v drugo skrivališče.³⁴

Naj omenim samo en primer. Iz zaklada stolne cerkve v Kopru so v vlažnem hodniku neke hiše zakopali relikvijo iz slonovine, zvezdno omarico iz 12. stoletja. Dragocenost bi bila zaradi vpliva vode brez dvoma uničena, če ne bi deželni konservator pravočasno ukrepal. Za take zgrešene ukrepe, če odmislimo cerkvene nižje oblasti, ni bilo za spomeniško varstvo nič predvidenega.

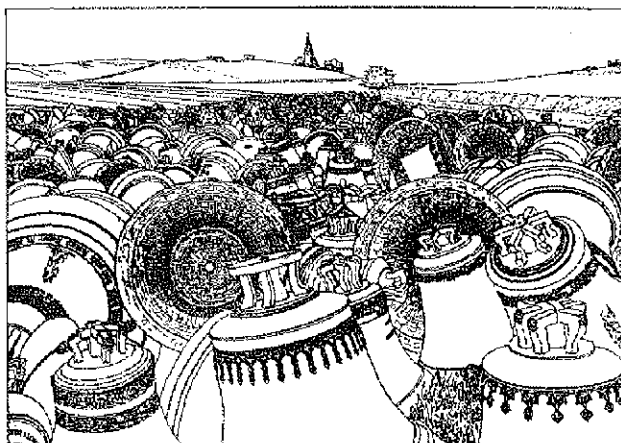
Niti avtonomne oblasti v provinci, niti lastniki privatnih zbirk, niti po muzejih niso poskrbeli za preventivne ukrepe. Najslabše je bilo gotovo z deželnim muzejem v Gorici, ki ga je vodstvo zapustilo, in ni imel niti hišnika.

Mestu Gradec so v skladu z zahtevami vojaških ukrepov prizanesli z bombardiranjem kasarn, stanovanjskih prostorov in depojev v centru mesta. Ravno tako je bilo prizaneseno cerkvi sv. Pola v Ronkah s freskami iz 16. stoletja, gotski cerkvi sv. Ahaca pri Plavah zaradi dragocenih poslikav iz časa okrog 1500, nadalje spomeniškim skupinam iz Gorice itd.

Na soški fronti obe strani nista upoštevali vedno haške konvencije. Objekte s spomeniško vrednostjo sta namreč izrabljali v vojne namene. To dokazuje več primerov, recimo kot spomeniki označeni cerkveni stolpi, ki so služili za opazovanja, signalizacijo itd.

V Gorici niti niso dovolili reševalnih ukrepov, ker bi lahko v javnosti vzbujali vtis, da gre za predajo branjenega območja. Razen tega pa v začetku tudi upravitelji niso privolili v odstranjevanje ogroženega inventarja. Največja težava je bila v pomanjkanju pomožnih delavcev ter transportnih in embalažnih sredstev. Ta težava je bila toliko bolj občutna, ker je bil deželni konservator sam za vse in je mnogokrat moral iz obstreljevanih krajev posamezna reševanja izpeljati do Ljubljane.

Ob tej priložnosti je treba reči, da so največje izgube, ki so kljub reševanju nastale v goriških muzejih in knjižnicah na sicer manjvrednostnih stvarih, posle-

Sl. 4: Zbirni center za zvonove, namenjene v taljenje.
Fig. 4: Centro di raccolta delle campane destinate alla fusione.

dica pasivnega obnašanja njihovih vodstev. Tako so upravitelji goriške stolnice šele po dolgem prigovarjanju pristali na delno reševanje že skritih umetniških predmetov iz mokrih, zazidanih grobnic in skrivališč. Da so se lokalni dejavniki skorajda povsod začetniško obnašali v zvezi z reševanjem ogroženih umetniških zakladov, je bil splošen pojav, kise ni omejeval le na avstrijska reševalna območja. Naj omenimo samo odpor, ki se je pojavil v Benetkah, ko je tam najvišja spomeniška oblast ob začetku vojne zahtevala, da se snamejo slike iz doževe palače in evakuirajo iz vojnega območja. To pomeni, da se praktično niso uresničevala določila o spomeniškem varstvu po haškem sporazumu.

Za reševanje na varno so prišla na vrsto najprej umetniška in zgodovinska dela ter arhivi iz krajev, ki jih je že dosegel sovražnikov topniški ogenj. Sledila je določitev varnih mest izza vojne cone. Posamezne predmete so prenesli v Ljubljano v kranjski deželni muzej,³⁵ kjer so dobili prostor s pomočjo direktorja dr. Josipa Mantuanija. Tam so zbirali posamezne predmete, jih prepakirali in pripravljali za nadaljni transport v Gradec in na Dunaj. V tamkajšnjih centralnih ustanovah so sprejeli predmete v muzejsko varstvo. Samo majhen del hranjenega materiala je ostal do konca vojne v ljubljanskem muzeju. Seznam shranjenih in s tem mnogo-krat pred gotovim propadom rešenih umetniških predmetov ni velik, obsega pa vendarle najdragocenejše kose iz umetniške zakladnice soškega območja, ki so zajeta v naslednjem seznamu:

Gorica, stolna cerkev: zaklad stolnice in Daritev Marije Terezije, predmeti, ki jih je hranila italijanska

³⁴ Ibidem, s. 12.

³⁵ O evakuaciji premičnin, zlasti iz cerkva, glej Arhiv Slovenije (AS), Deželni konservatorski urad za Primorsko, fsc. 1, spisi: Evakuacija kulturnih spomenikov. Tako iz dopisov z dne 23. 5. 1918 in 5. 6. 1918 razberemo seznam predmetov, ki jih je v Kranjskem deželnem muzeju deponiral Deželni konservatorski urad za Primorje.

služba za spomeniško varstvo leta 1916;³⁶

Gorica, mestna knjižnica: arhiv;

Gorica, seminarska knjižnica: celotna knjižnica, ki je bila prenesena v Sittich (Abteil), kjer je bil urejen prostor za hrambo cerkvenih dobrin goriške nadškofije;

Gorica, deželni muzej: srednjeveški Casel, ena emajlirana plaketa (Agnus Dei);

Gorica, nadškofijski ordinariat: tekstil;

Gorica, samostan Uršulink: tekstil;

Grad Bosizio pri Gorici: knjižnica, ameriška privatna last;

Trst, sv. Just: 4 oprsja, srednjeveška razpela, slika Carpaccios, madona s svetniki, bila zapakirana in deponirana v stranskem prostoru stolnice.

Trst, mestni muzej: Ker je vodstvo vzorno vodene ustanove v Trstu ob začetku vojne ostalo skupaj z osebjem, ki je imelo vsak čas možnost samo poskrbeti za varnost ali reševanje dragocenih zbirk, ni bila potrebna nobena akcija spomeniške službe. Poleg tega je bilo možno varno postaviti en del te zbirke v obokani spodnji prostor muzeja. Samo zaradi pereče direktive obalnega deželnega upraviteljstva sta bili kolekcija Tiepolos in lesena skulptura (gotški kip svetnika), nemško delo, preneseni v Ljubljano. V drugih krajih na obali, kolikor so bila dosegljiva, je bilo poskrbljeno za umetnine na kraju samem, predvsem za varno hrambo.³⁷

Cerkvene dobrine s spomeniško vrednostjo so bile nadalje evakuirane iz cerkva v Tolminu,³⁸ Cerknem, Idriji pri Bači, Kanalu³⁹ (župnik posodil), Biljah, Šempasu, Vipavi,⁴⁰ Gočah, Gradiški, Ronkah (sv. Silvester, 2 sliki), Prvačini in Rovinju.

Vrhovno poveljstvo je izdalo tudi odredbo, da se izvedejo vse reševalne akcije v zvezi z umetninami samo znotraj zasedenega ozemlja, čeprav je bilo to povezano z bistvenimi nevarnostmi. Od tega načela se je odstopilo samo ob takih objektih, ki naj bi nadomeščali kot zastavljeni tiste, ki so jih z avstrijskih območij odpeljali Italijani. Te predmete so Italijani odpeljali iz Gorice, Gradeža in drugih krajev nekdanjega avstrijskega Primorja, očitno zato, da bi jih kot svoje umetnine spravili iz nevarne cone. Po kratkem obotavljanju - kajti mnenja o koristnosti tega koraka so bila različna - je najvišje poveljstvo sklenilo, da se odpelje podobno število umetnin v Avstrijo z namenom, da jih shranijo kot zastavljene predmete, dokler ne bodo vrnjene avstrijske umetnine. To je razvidno po potrdilih, ki so bila izdana za vsako odpeljano umetnino. V teh potrdilih je bilo ne-

dvoumno rečeno, da gre za nadaljnji obstoj lastninskih razmerij. Pri izbiri teh predmetov kot zastavilo naj ne bi izbirali predmetov, ki bi jih kjerkoli lahko uporabljali ali postavljali na vidno mesto, nobenih iz privatne lastnine in nobenih, ki bi s prenosom utrpeli škodo.⁴¹

Že februarja 1918 se je na ozemlju, ki je bilo pod upravo Borojevičevega vrhovnega poveljstva, razširil glas, da so člani okupatorskih sil ponudili imperiju na prodaj slike in antikvariat, ki so izhajali iz Italije. Znano je npr., da je major Reha odnesel s seboj na svoj dom na Dunaj več umetnin. Z ukazom leta 1919 pa so dosegli, da je le-ta umetnine vrnil. Tudi general major von Kaltenborn in polkovnik Griessmeyer sta odnesla nekaj umetniških del. General major Bulla je odnesel v Švico dve sliki iz okolice Vidma. Skratka, premičnine izrednih kvalitet je bilo veliko lažje najti v Avstro-Ogrski in zanje je bilo v večini poskrbljeno, da so bile vrnjene.⁴²

Avstrijsko-nemška skupina je aprila 1918 shranila na varno vse najdbe iz Čedadu ter preuredila in zaprla muzej. V Udinah so našli vso opremo po cerkvah, medtem ko so v Gradežu opazili vandalske posege. Zbrane umetnine so shranili v 31 zabojev. Izsledili so tudi različne premičnine iz Gorice in okolice, tako npr. nadškofijsko knjižnico in arhiv, knjižnico kapucinskega in selezijanskega samostana v Gorici in frančiškanov v Kostanjevici in Ročinju, slike last družine Coronini in podobno. Ta lastnina je bila vrnjena, razen slednje, legitimnim lastnikom. Privatne zbirke, ki so ostale brez lastnika, so shranili na varno v skladišča v Bellunu in Čedadu, Vittoriju in Udinah. Če so bili lastniki oz. njihovi poverjeniki prisotni, se skupina v njihovo lastnino ni spuščala, razen na njihovo izrecno željo. Vse zbirke so bile katalogizirane in inventarji so bili (dvojnik) dani mestnim oblastem. Najpomembnejša naloga skupine za varovanje umetnin je bila zbiranje umetnin, ki so bile nelegalno premeščene, in preprečevanje njihove odstranitve. Kot sem že omenila, je bilo nekaj umetnin prenesenih na Dunaj kot povračilni ukrep. To velja tudi za 28 zabojev slik iz videmskega gradu, ki so bili določeni muzeju na Dunaju. V vojaški muzej na Dunaju so bile prepeljane tudi umetnine iz Belluna. Temu muzeju je bilo zaupanih tudi 5 zabojev predmetov iz S. Martina di Conegliano, predmeti iz Vidma (tudi nekaj knjig in arhivskega gradiva).

Knjižnice in arhive je v celoti pregledala in uredila skupina specialistov arhivskega sveta. Samo v mestni knjižnici v Vidmu so pregledali 12.000 dokumentov,

36 Dr. A. Gnirs, *Die Denkmalpflege...* s. 15-16.

37 Dr. A. Gnirs, *Die Denkmalpflege...*, s. 17.

38 A5, Deželno konservatorski urad za Primorsko, f. 1, dopis z dne 23. 5. 1918 in 5. 6. 1918.

39 *Ibidem*, dopis 11. 1. 1917.

40 *Ibidem*, dopis 23. 5. 1918.

41 Hans Tietze, ..., s. 61-62.

42 Christine..., *L'Amministrazione...*, s. 83.

3000 rokopisov in 90.000 tiskanih zvezkov. Za transport knjig iz okupiranega ozemlja je bil odgovoren direktor Univerzitetne knjižnice na Dunaju prof. Wolkan. V celoti so prepeľjali na Dunaj 506 zabojev knjig, v večini iz Belluna.⁴³

Po vojni so večino premičnin vrnili. O tem pričajo tudi sezname vrnjenega gradiva.⁴⁴ Vsi ti predmeti, preneseni na Dunaj zaradi ustrezne hrambe in temeljitega študija, so bili deponirani v vojnem muzeju. Večji del je ostal kar zapakiran. Izvajali pa so tudi priložnostne kontrole.

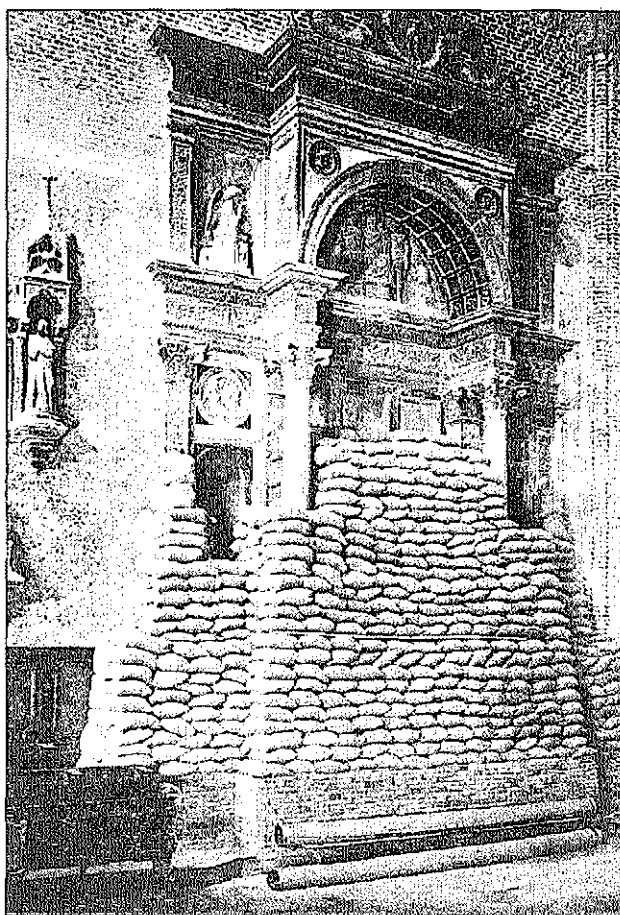
Ravno tako so ravnali s škofovskimi in nekaterimi drugimi knjižnicami v Bellunu. Hramba teh knjižnic v samem kraju se odgovornemu uradniku ni zdela zanesljiva. Izprosil je dovoljenje, da so jih prenesli v univerzitetno knjižnico na Dunaj. V embalaži, v kateri so prispeli na Dunaj, so ostale na razpolago vse mesece zakonitemu lastniku.

Izvajanje ukrepov v zvezi z zaščito umetnin ne bi bilo možno brez natančnejšega vedenja o obstoječem umetniškem materialu v deželi. Ravno v Furlaniji so bile dotlej raziskave obravnavane po eni strani mačehovsko, po drugi strani pa se je prav tu nahajalo veliko umetnin, ki so bile pomembne tudi za nemško umetniško znanost.⁴⁵

Druga večja naloga spomeniške službe so bila restavratorska dela. V vsakem pogledu so bile na območju soške fronte neugodne razmere za izvajanje zaščitnih in nujnih restavratorskih del na objektih z umetniško in spomeniško vrednostjo takoj po težkih poškodbah zažigalnih ali eksplozivnih učinkov. V začetku je poskušala, posebno v Gorici, konservatorska služba centralne komisije nastale poškodbe na zgradbah vsaj zasilno odpraviti in predvsem po vsakem obstreljevanju popraviti razbite strehe.⁴⁶ Povod za takojšnjo restavracijo je dal letalski napad na Gorico v avgustu 1915, pri čemer je ena bomba prebila streho stolnice, potem še poslikani strop (južna stranska ladja) in eksplozirala v notranjosti cerkve. Pri tem so se razbile vse okenske šipe. Popravilo strehe ni povzročilo nobenih težav, medtem ko oken zaradi pomanjkanja stekla ni bilo možno ustrezno zasteklit. Edina rešitev je bil oljni papir, s katerim so prekrili okenske odprtine. Ta zasilni material je zagotavljal dovolj svetlobe, bil je odporen na vremenske vplive in glede na poznejše obstreljevanje je bil primernejši kot steklo. V prvih mesecih italijanskih napadov so poskušali sproti popraviti poškodbe na strehah stavb s

spomeniško vrednostjo. S takimi deli kasneje ni bilo mogoče več nadaljevati zaradi pomanjkanja materiala in delovne sile in zaradi trajne topniške dejavnosti. Zaščite in zagraditve spomenikov zoper izstrelke je bilo možno izvajati v omejenem obsegu.

V baziliki v Poreču⁴⁷ so še pred vojno za restavratorske namene iz notranjosti odstranili gradbeni oder, da bi omejili možnost požara. Obstoječi načrt, da se mozaične stene prezbiterija obda z vrečami peska in morske trave, ni bil izvršen zaradi pomanjkanja vrec in polnilnega materiala.

Sl. 5: Spomenike in oltarje v cerkvah so zaščitili z vrečami peska.

Fig. 5: I monumenti e gli altari delle chiese vennero protetti con sacchi di sabbia.

43 Ibidem, s. 77-94.

44 Tako npr. popis gradiva, ki so ga Avstrijci vrnili z Dunaja, Archivio di stato Trieste, fond Commissariato generale civile per la Venezia Giulia, f. 114, leto 1921, 0103.

45 Hans Tietze, ... s. 61-62.

46 Glej konservatorska poročila v Mitteilungen..., Wien 1916/17, XV., s. 24 in s. 72.

47 O delih v baziliki glej poročilo v Mitteilungen ..., Wien 1916/17, s. 72 in s. 219-230.

Samo mozaična tla v baziliki v Ogleju so pokrili z 2 m visoko plastjo zemlje. Ta pa je bila prekrita z deskami. Ta ukrep se je zelo obnesel, ker je bila bazilika od prvega dne vojne uporabljena kot kasarna. S takojšnjo restavracijo je lahko deželni konservator pričel, ko so italijanske enote zapustile soško območje. Nekateri pa so bili mnenja, da je bolje počakati s hitrimi obnovitvenimi deli, dokler traja vojna in dokler ne bodo dokončno znane vse posledice. Spomeniški vzdrževalec pa vendar ni mogel čakati. Nujen delovni program je bil takoj narejen. Razlikoval je predvsem med zgradbami, ki so se spremenile v popolne ruševine, in zgradbami, ki jih je bilo možno še rešiti. Z reševanjem slednjih bi lahko takoj začeli, če ne bi bilo nepremostljivih zaprek v zvezi z vsem potrebnim za izvajanje del. Deželni konservatorji za ta dela niso imeli dovolj delovne sile, orodja, gradbenega materiala in transportnih sredstev. Spomeniška služba je morala poskrbeti tudi za reševanje zakopanih ostankov različnih umetnin, kakor ostankov notranje arhitekture. Nadalje je bilo potrebno v opustošenih muzejih poskrbeti za restavriranje zbirk, ostankov umetniške vrednosti, slik itd.⁴⁸

Pozimi 1917-1918 je bilo zaradi omejenih možnosti mogoče popraviti samo razbito streho cerkve sv. Ignaca v Gorici, ki je bila že eno leto prizadeta zaradi vdorov vode. Rešili so tudi Marijino cerkev in samostan uršulink ter dragocene stranske ladje stolnice. Nadaljnja dela je izvedel pomlad 1918 deželni konservator Ernes Dejak v zelo težkih razmerah. Odstraniti je bilo potrebno ruševine iz notranjosti, obnoviti delno porušeni prezbiterij in streho. Druga dela so obsegala še obnovitev cerkve sv. Antona v Gorici, Trinitas kapelice v Ronkah in hudo poškodovano gotsko cerkev v Kanalu. V številnih drugih objektih dežele so pripravljala dela toliko dozorela, da bi se lahko pričelo z restavriranjem. K delom, ki so bila opravljena v Gorici, je šteti tudi v letu 1918 izvedeno restavriranje zbirke slik v samostanu uršulink.

Z obsežnimi in nujnimi deli je avstrijska spomeniška služba pričela v Ogleju v jeseni 1917. Tu je neko italijansko podjetje za izkopavanje začelo ponovno z obsežnimi deli na prostoru poleg bazilike, in sicer na kulturnih objektih izpred Kristusovih časov. Odkopalo je severno stransko ladjo že znane t.i. severne kulturne dvorane iz časa škofa Teodora. Vse to je deželni konservator Anton Gnirs odkril že v letih 1913 in 1914. Po sledih podobnega projekta nekdanjega primorskega urada deželnega konservatorstva se je v oktobru 1917 začela zaščitna gradnja preko mozaikov tega objekta iz Konstantinovih časov. V nedokončanem stanju so Ita-

lijani zapustili to gradbišče konec oktobra 1917. Nujna naloga avstrijske spomeniške službe je bila, da ohrani izkopane mozaike in stenske poslikave v severni stranski ladji, da hitro dokonča pomožne naprave k sušilnici globoko ležečih zgradb in njihovih umetnin. Pri izvajanju teh del je deželni konservator presegel nekdanji italijanski program in je po odkritju mozaičnih površin na vzhodni strani kulturne dvorane kakor v zahodnem podaljšku severne stranske ladje razširil zaščitno gradnjo. Dokončana je bila poleti 1918 s stopniščem in izhodom, ki ga je bilo možno zapreti. Hkrati je bila dograjena ponikalna naprava in kanalizacija, da bi ohranili suhe vse poslikave iz 4. st. na severni steni kulturne dvorane. Dela cesarsko kraljeve centralne komisije za spomeniško varstvo in restavriranje bazilike v Ogleju in njenih mozaikov so bila prekinjena ob italijanski okupaciji. V tem času je prevzela skrb nad tem delom po glavnem poveljstvu kraljeve italijanske armade ustanovljena služba za spomeniško varstvo.⁴⁹

Avstrijska restavratorska akcija se je lahko ponovno obnovila v jeseni 1917 in je bila tako daleč, da se je v septembru 1918 lahko restavriral in zavarovala razen nekaj poškodovanih mest v južni stranski ladji celotna površina mozaikov kulturne dvorane škofa Teodozija. Razen tega se je začela poleti 1918 temeljita obnova celotne poškodovane bazilikine strehe. Ta dela so predstavljala zaključek skoraj petindvajsetletnega dela avstrijskega spomeniškega varstva.⁵⁰ Z umetnostnozgodovinskimi posnetki in raziskavami grofa Karla Lanckonskega so po obsežnih obnovitvenih delih in izdelavi naprave za odvodnjavanje zavarovali umetniške dobrine že ogrožene bazilike v Ogleju. Pri tem so odkrili pred Kristusom nastali zgodnji kompleks prvih oglejskih cerkvenih zgradb, najvažnejši gradbeni spomenik iz Konstantinovih časov.⁵¹

Končno so sodila k nalogam spomeniške službe, na ožjem in širšem vojnem območju na jugu, zaščitne akcije ob vojaških zaplembah cerkvenih zvonov in bakrenih streh. Vodil jih je deželni konservator. Kot osnova za ocenjevanje zvonov, ki so bili kvalificirani kot posebna zgodovinska ali umetniška vrednost in se jih ni smelo staliti, je služil katalog zvonov, od katerega se je en zvezek pojavil tudi na knjižnem trgu. Kljub mnogim težavam in nerazumevanju, na katera so naleteli v posameznih primerih, je bilo veliko dragocenih zvonov rešenih. Na nekdanjem avstrijskem območju v Furlaniji velja zahvala osebnemu posredovanju cesarja Karla, da so se ohranili številni zvonovi, saj je zahteval da tod ne smejo pleniti zvonov.⁵² Zvonovi zgodovinske ali umet-

48 Dr. Anton Gnirs, *Die Denkmalpflege...*, s. 19.

49 Ibidem, s. 20.

50 Ibidem, s. 21. Poročilo o delu v baziliki glej v *Mitteilungen...*, XVI, Wien 1918, s. 99.

51 Dr. Anton Gnirs, *Die Denkmalpflege...*, s. 21.

52 Ibidem.

niške vrednosti naj bi bili načelno izključeni iz odvzema. Od začetka so bile te zahteve mnogo manjše, če je zasedeno ozemlje razpolagalo z dovolj kovine druge vrste. Pozneje, ko je bilo treba povečati proizvodnjo streliva in se je poseglo po zadnjih kovinskih rezervah, je bilo potrebno pomisliti tudi na zvonove, ki jim je bilo ob prvem odvzemu prizaneseno. Kljub vsemu je lahko skupina za umetniško zaščito posredovala in obvarovala vsaj najstarejše in najbolj zanimive izdelke. Delno so ostali v depojih zasedenih območij, delno v zvonikih.⁵³

Pri snemanju bakrenih streh in orgelskih piščali v vojne namene je vojaška rekvizicija v največ primerih upoštevala želje spomeniškega varstva, tako da posebne škode na tem področju ni bilo. Najtežja naloga organov za spomeniško varstvo je bila ugotovitev vedno večjih rušenj spomeniških objektov in umetnin kot posledica velikih bitk in pozicijske vojne.⁵⁴

Zahteva oblasti, da se prizanese občutju prebivalstva, se kaže tudi v stališčih do kovinskih spomenikov. Čeprav se je moralo ob tem času že v domovini razmišljati o taljenju spomenikov, so na zasedenih območjih odstopili od te namere, čeprav umetniška vrednost teh predmetov ni bila posebno velika. Bili pa so ti spomeniki politično pomembni, in tak poseg bi lahko prizadel nacionalno občutljivost, povezano z Garibaldijem in Viktorjem Emanuelom.

Pri obravnavi avstrijsko-nemškega odnosa do dediščine na soškem bojišču sem upoštevala predvsem uradne publikacije, ki so mi bile dostopne, in seveda dokumente iz Arhiva Slovenije. Vsekakor pa se glavnina dokumentov nahaja na Dunaju, ki bodo, tako kot viri v Rimu, če bo le mogoče, predmet bolj poglobljene nadaljnje raziskave.

Sl. 6: Ruševine in jarki cerkve sv. Antona v Gorici.

Fig. 6: Il patrimonio artistico immobiliare lungo il fronte dell'Isonzo non fu risparmiato, nonostante tutte le misure di Protezione. Nella chiesa di S. Antonio a Gorizia venne scavata addirittura una trincea.

53 Hans Tietze, ..., s. 61. O zbiranju zvonov v vojaške namene in sezname le-teh glej v AS, fond: Deželni konservatorski urad za Primorsko, f. 2, 3., 4., 5.

54 Dr. A. Gnirs, Die Denkmalpflege..., s. 21. O zbiranju in odvzemu bakrenih streh glej dopise v AS, fond: Deželni konservatorski urad za Primorsko, f. 5.

RIASSUNTO

Il presente contributo è la continuazione di un lavoro già pubblicato nella rivista Annales 5/94 che prendeva in esame il rapporto dell'Italia verso il patrimonio culturale durante la prima guerra mondiale. In questa occasione vengono esaminate le misure adottate dall'Impero austro-ungarico e il suo impegno volto a tutelare il patrimonio culturale nel Litorale durante la Grande Guerra.

VIRI

Archivio di Stato di Trieste

fond: Commissariato generale per la Venezia Giulia anno 1918 - 1919,⁵⁵ ovoj 2/ Denunce di valori oltre la linea d'armistizio a1 in Trasporti valori da Vienna a3, ovoj 7/ Valori oltre la linea d'armistizio; trasporti valori da Vienna a Trieste, treni trasporti valori a,
fond: R. Commissariato Generale Civile per la Venezia Giulia, fsc. 55, 99, 114, 130.⁵⁶

Arhiv Republike Slovenije

fond: Deželni konservatorski urad za Primorje, fascikel 1-5.

Pokrajinski arhiv Nova Gorica

fond: - Civilni komisariat za politični okraj Tolmin (1915-1917),
- **Vladimir Gradnik**, leto 1914-1917, fsc. 1-2,
- **Zbirka fotografij** na temo 1. svet. vojne (darilo Walterja Lukana).

LITERATURA

Paul BUBERL, Die Fürsorge für die Kunstsammlungen und Kunstdenkmaler in Serbien, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919, 2. del, S. 146-154.

Paul CLEMEN, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919 (1. in 2. del).

Max DVORAK, Einrichtungen des Kunstschutzes in Österreich, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919, 2. del, s. 1-10.

Dr. Otto GRAUTOFF, Die Denkmalpflege im Urteil des Auslandes, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919, 1. del, s. 111-140.

Dr. Anton GNIRS, Die Denkmalpflege an der österreichischen Isonzofront in der Zeit italienischen Feldzuges 1915/18, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919, 2. del., s. 11-22.

Christine HORVATH-Mayerhofer / italijanska inačica Arturo Toso, L'Amministrazione militare austro-ungarica nei territori italiani occupati dall'ottobre 1917 al novembre 1918, Dunaj, 1970.

Walter MANNOWSKY, Deutscher Kunst- und Denkmalschutz im besetzten gebiet Italiens 1917-1918, Kunstschutz im Kriege, 2. del, Leipzig 1919, s. 39-49.

Mitteilungen der k. k. Zentral - Kommission für Denkmalpflege, XV, Dunaj 1916/17 in XVI., Dunaj 1918.

Hans TIETZE, Österreichischer Kunstschutze in Italian, Kunstschutz im Kriege, Leipzig 1919, 2. del, s. 50-70.

55 Gradivo tržaških državnih in deželnih uradov. Še med tekom prve svetovne vojne se je vrhovno poveljstvo italijanske armade po generalnem sekretariatu za civilne zadeve zavzelo za varstvo arhivov, posebej se v Gorici. Gradivo, ki je bilo zaradi vojne prepeljano v zaledje, je bilo že do leta 1920 vrnjeno v Trst.

56 Arhiv gubernatorjata za Julijsko krajino se je leta 1919 preimenoval v generalni civilni komisariat.